

ТРИПІЛЬСЬКІ КРЕМАЦІЙНІ ПОХОВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ПЕРША АНТРОПОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Відкриття на території України значного масиву кремаційних поховань трипільської культури, загальний огляд яких наводиться у даній роботі, вимагає комплексного підходу до аналізу цього важливого історичного джерела, яке ще залишається не дослідженим антропологічними методами. В статті наводяться результати першої антропологічної експертизи тілопального поховання пізнього етапу трипільської культури з поселення Мирогоща 15 на Волинській височині.

Ключові слова: Трипільська культура, етап СІІ, поселення, кремаційне поховання, антропологічна експертиза.

Антропологічні матеріали з кремацій дають важливу інформацію про традиції і культуру суспільств, в яких практикувався цей поховальний обряд. Вивчення перепалених кремаційних людських решток, відкритих археологічними дослідженнями на території України, впродовж довгого часу стримувалося відсутністю відповідних методик та низкою інших об'єктивних і суб'єктивних причин. Сучасні методики дозволяють відродити з попелу знищені полум'ям деталі поховального ритуалу та реконструювати основні антропологічні характеристики похованих. Пожвавлення інтересу дослідників до давніх кремацій останнім часом зумовило появу вітчизняних публікацій, присвячених результатам антропологічної експертизи цього важливого історичного джерела (Potekhina 2012; Потехіна, Слободян 2012а; 2012б; 2013; Слободян 2014; 2017; 2018). В цих роботах проаналізовані людські перепалені рештки, які датуються від доби бронзи до середньовіччя, однак більш давні кремаційні поховання з території України до цього часу лишалися поза увагою антропологів.

У Центральній Європі окремі випадки кремації небіжчиків зафіксовано, починаючи з епохи верхнього палеоліту (Мустье 1, Феррасі 2, Шанідар 2). Масового характеру ця традиція набуває у мезолітичних культурах Євразії, де вона поширюється від Близького Сходу до Західної Європи і Скандинавії (Скатехолм І, ІІ). Найдавніші кремації належать до натуфійської культури Леванту (грот Кебара) та Йорданії (Wadi Hammeh 27), де виявлені десятки таких поховань (Bar-Yosef, Sillen 1993, р. 205—208; Webb, Edwards 2002, р. 117). На Балканах крема-

ційні поховання епохи мезоліту досліджені в печері Франкті (Греція), а також у Дунайській Ущелині на мезо-неолітичних могильниках Власац і Лепінські Вір, в яких виявлені й інгумаційні захоронення (Boric et al. 2009; Добровольская 2010). На території Східної Європи, на думку дослідників, практика найбільш ранніх масових кремаційних поховань у переважній більшості випадків пов'язана з горизонтом Hunyadhalom-Lažňany, культур Бодрог-Керастур і Полгар (Wilk, Szczepanek 2017).

Найдавніші масові кремаційні поховання на територіях України належать до доби енеоліту, а для більш ранніх історичних епох цієї території поховальні пам'ятки з обрядом кремації невідомі, хоча у поховальному ритуалі пізньонеолітичних племен Дніпровського Надпоріжжя вогонь і відігравав певну роль (Telegin, Potekhina 1987, р. 113).

Антропологічні дослідження енеолітичної людності території України, які до останнього часу проводилися виключно на матеріалах інгумаційних поховань, сприяли вирішенню питань походження, демографії та етнічних зв'язків носіїв культур епохи міді з населенням суміжних регіонів. Отримані результати свідчать про відчутні зміни в антропологічному складі населення при переході до доби енеоліту, пов'язані з приходом перших землеробських груп у середовище нащадків місцевих пізньонеолітичних культур (Потехіна 1999; Nikitin, Potekhina et al. 2017). Ці зміни супроводжувалися інноваціями в ідеології, віруваннях та поховальних традиціях. У поховальних практиках окремих енеолітичних культур Карпатського регіону, Подільської височини та Степового Подніпров'я спостерігається поява обряду кремації небіжчиків. На поселеннях та могильниках трипільської культури зустрічаються як тілопокладення (інгумації), так і поховання за обрядом кремації, тобто встановлюється поховальний біритуалізм.

У лісостеповій зоні Середньої Наддніпрянщини у середині минулого століття було відкрито кілька сотень тілопальних поховань на могильниках софіївського типу, які функціонували на етапі СІІ трипільської культури. До цієї групи належать некрополі Червоний Хутір (168 могил з кремаціями), Софіївка (148 кремаційних поховань), Чернін (94 кремації) та Завалівка (16 кремацій). Дослідники зазначають, що кількість кремаційних поховань на цих некрополях, можливо, була значно більшою,

однак частину з них було зруйновано під час земляних або будівельних робіт (Videiko 1995; Круц 1968; 1977).

Археологічні матеріали з могильників софіївського типу детально проаналізовані групою українських і польських дослідників із залученням міждисциплінарних методів. Результати цих досліджень викладені в узагальнюючій монографії «*Cemeteries of the Sofievka Type: 2950—2750*». У ній, зокрема, розглядаються і питання походження обряду кремацій в епоху енеоліту на території України, однак автори вважають, що «однозначна ідентифікація генетичних витоків кремаційного центру у Софіївці нині неможлива», і це питання залишається ще не до кінця з'ясованим (Kosko, Videiko 1995, p. 257). Загадка виникнення обряду спалення небіжчиків отримала нові пояснення після виявлення закарпатських зв'язків матеріальної культури «софіївців», зокрема, з культурами Баден та кулястих амфор. Оскільки на території Словаччини подібні могильники відомі із більш раннього часу, обряд кремації, очевидно, має центральноєвропейське, а не місцеве походження (Бурдо, Відейко 2007, с. 152). На думку дослідників, обидва енеолітичні центри кремації — Баден і Софіївка — слід інтерпретувати як результат прийому хронологічно різних і поширених на великих територіях доенеолітичних впливів з Півночі, які пропонували якісно нові стани символічної культури. Висловлено припущення, «що в середовищі енеолітичної культури відбувалася ідеологічна реінтерпретація кремації з приписуванням їй “зовнішньої” ідеологічної валоризації, корені якої могли знаходитися в колі цивілізацій Анатолії та Близького Сходу» (Kosko, Videiko 1995, p. 257). Отже, для трипільської культури Подніпров'я обряд кремації був екзогенним ритуалом, він продовжував існувати і після зникнення цієї культури.

На Волинській височині у 2006 р. був досліджений кремаційний могильник Острог-Земан, де було виявлено 18 поховань (Позіховський, Самолук 2008). Вони супроводжувалися розписними кубками трипільської культури, незвичайними за формою посудинами для червоної вохри, а також керамічними виробами, подібними до кераміки маліцької культури. Пам'ятку синхронізують з етапом ВІІ трипільської культури і датують часом між 4100—3600 рр. до н. е. Відсутність прямих аналогій могильнику Острог-Земан і передусім традиції поховань зі змішаним культурним супроводом робить його унікальним серед синхронних пам'яток Центральної і Східної Європи (Позіховський, Самолук 2008).

Перепалені людські кістки знайдені також на трипільському некрополі Чапаївка, який загалом є інгумаційним (Круц 1977). Окрім могильників, які були винесені за межі поселень, кремації нерідко зустрічаються і на самих поселеннях, як, наприклад, своєрідне поховання в ямі на пізньотрипільському поселенні в Цвіклівцях в середній течії Дністра (Мовша 1964). Слід згадати також чотири тілопальних поховання в посудинах, які оточува-

ли скорчений кістяк під «площадкою» на поселенні етапу ВІ—ВІІ, досліджених у Подніпров'ї В. В. Хвойкою (у Черняхіві або Верем'ї). Однак не виключено, що в цих «урнах» могли знаходитися і перепалені тваринні кістки, як у скупченнях перепалених кісток з поховання у Цвіклівцях, відкритих Т. Г. Мовшею.

Попри значну кількість досліджених в Україні поховань з кремаціями, їх матеріали не потрапляли до антропологів або лишалися поза їх увагою, що призвело до втрати важливої інформації про особливості цього обряду, деталі й умови спалювання, кількість, стать і вік похованих людей. Щоправда, В. М. Даниленком наводяться визначення віку похованих у некрополі на Червоному Хуторі, однак вони є досить приблизними і потребують фахової верифікації (Даниленко, Макаревич 1956). Відсутність точних антропологічних даних про кількість і статеві-вікові розподіли похованих може спричинитися до хибних палеодемографічних реконструкцій чи соціологічних інтерпретацій, що відзначають і археологи. М. Ю. Відейко застерігає від визначення загальної кількості кремаційних поховань лише за підрахунком кісткових скупчень чи урн із попелом. При дослідженні кремаційних могильників з території Словаччини, подібних до некрополів софіївського типу, виявилось, що прах від одного скелету може знаходитися у кількох локаціях. Ці спостереження словацьких археологів підкріплюються виявленням нещодавно випадком віднесення фрагментів одного й того самого крем'яного серпа з Чернинського могильника до різних «поховань», оскільки крем'яні уламки були знайдені у кількох кісткових скупченнях, які, очевидно, являли собою частини одного поховання. На цій підставі М. Ю. Відейко висловив думку про те, що загальна кількість захоронень у могильниках софіївського типу була дещо меншою, ніж вважалося раніше (Бурдо, Відейко 2007, с. 152, 153).

При огляді перепалених кісток з могильників софіївського типу С. П. Сегеда висловив думку про неможливість проведення антропологічних досліджень цих решток через поганий стан їх збереженості (Videiko 1995, с. 18). Однак поява нових і постійне вдосконалення існуючих методик відкриває перспективи у вивченні антропологічних матеріалів із кремаційних поховань. Застосування комплексу сучасних методів дозволяє вирішувати такі завдання, як диференціація людських і тваринних кремацій, достовірне визначення кількості й статеві-вікового складу похованих, реконструкція умов проведення обряду кремації тощо.

Публікації результатів антропологічного дослідження перепалених людських кісток з енеолітичних поховань на території Східної Європи є поки що поодинокими і в зарубіжній літературі. Нещодавно польські дослідники оприлюднили результати комплексного вивчення першого відкритого північніше Карпат кремаційного поховання з могильника Ксьонжніце (Książnice) люблінсько-волинської культури (Wilk, Szczepanek 2017). Могильник функціонував на рубежі V—IV тис. до

н. е., найімовірніше — між 4030—3830 рр. до н. е. (Wilk 2016, р. 24). Антропологічний аналіз дозволив судити про ступінь спалення кісток, а також установити, що вік смерті цієї особи відповідав категорії *Maturus* (35—55 р). Однак визначення статі за антропологічними критеріями виявилось неможливим через відсутність діагностичних скелетних фрагментів. За кремово-бежевим кольором аналізованого матеріалу зроблено припущення, що кістки нагрівалися понад 800 °С, а температура вогнища при спаленні могла сягати 1000—1200 °С (Wilk, Szczepanek 2017, р. 362).

Першою спробою антропологічного аналізу трипільських кремацій з території України є представлені у цій роботі результати вивчення кісткових решток з тілопального поховання на укріпленому поселенні Мирогоща 15.

Кремаційне поховання на поселенні Мирогоща 15

Дослідження цієї пам'ятки проводила у жовтні 2017 р. Мирогощанська археологічна експедиція під керівництвом наукового співробітника ДП «Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба”» Інституту археології НАН України А. Б. Бардецького (Бардецький, Вертелецький, Ткач 2018). Поселення знаходиться на східній околиці с. Мирогоща Дубенського р-ну Рівненської обл., на правому березі балки, яка розрізає давню терасу біля підніжжя Мізоцького кряжу. Основна кількість знахідок із пам'ятки належить трипільській культурі. Кераміка дуже фрагментована, вона репрезентує характерні категорії посуду — горщики, миски, корчаги, а також кружала. Серед крем'яних знарядь — сокири трапецієподібної форми, вкладені серпів, леза, скребки. На думку дослідників, поселення Мирогоща 15 є унікальним на Волинській височині завдяки наявності тут оборонних споруд. Псевдо-урнове поховання, впуснене у мікросхил рову, також є винятковим і на сьогодні єдиним кремаційним похованням пізньотрипільської культури на Волинській Височині. Найближчі аналогії йому відомі з могильників софіївської групи Середньої Наддніпрянщини. За визначенням авторів розкопок, поселення належить до етапу СII Трипілья (Бардецький, Вертелецький, Ткач 2018, с. 214).

На глибині 1,0—1,2 м у східній стінці розкопу виявлено скупчення перепалених кісток, яке локалізувалося у заповненні між фрагментами двох різних напівсферичних мисок, а також довкола них. Окремі кістки траплялись у сусідніх квадратах на глибині 0,8—1,4 м у заповненні рову. За даними стратиграфії, поховання було здійснене значно пізніше від часу заснування поселення, ймовірно, на заключному його етапі (Бардецький, Вертелецький 2019).

Кісткові залишки були зібрані археологами у відповідності з методичними вимогами, тобто всі перепалені фрагменти незалежно від їх розмірів і збереженості взяті повністю, що є необхідною умовою їх подальшого вивчення.

Методика. Дослідження кремованих кісток зумовлює використання методичних прийомів, які суттєво відрізняються від класичних антропологічних методів вивчення інгумаційних поховань, хоча багато в чому на них базуються. У роботі з матеріалами Мирогощі 15 застосовано як традиційні антропологічні методики (Алексеев, Дебец 1964; Brothwell 1981; Buikstra, Ubelaker 1994; Dokladal 1999; Krenzer 2002), так і методи, розроблені для дослідження перепалених кісток (Козловская 1998; Добровольская 2010). Зокрема, були використані спеціальні методики, засновані на експериментальному вивченні фізико-хімічних і механічних змін, які відбуваються у кістках при кремаціях (Herrmann 1988; Herrmann et al. 1990; Holck 1996; Großkopf 2004; Walker, Miller 2008; Symes et al. 2008). Ці методики дозволяють встановити температуру горіння різних відділів скелету при обряді тілоспалення.

Антропологічна експертиза проведена спочатку відповідно до польового маркування переданих кісткових фрагментів, які відбирались і фіксувались за шарами їх залягання — були окремо відібрані кісткові рештки, виявлені довкола посудин та фрагменти, знайдені поміж ними.

Дослідження і результати. Метою антропологічної експертизи було визначення кількості, статі та віку кремованих людей (у разі підтвердження того факту, що перепалені кісткові залишки належали людині, а не тварині). Визначено кількість і масу фрагментів, їх анатомічну належність. Особливу увагу приділено можливим слідам травм чи захворювань, а також деформаціям та кольору перепалених кісток, що вказує на ймовірну температуру вогнища, яка підтримувалася при кремації покійників.

Кісткові залишки представлені у дуже фрагментарному вигляді, від зовсім дрібних до більших уламків, морфологія яких дозволяє провести анатомічну ідентифікацію чи принаймні встановити приналежність до певного відділу скелету. Стан збереженості кісткової тканини після кремації виявився задовільним.

Важливим завданням експертизи було встановлення кількості похованих. За базовими фізичними характеристиками (товщиною фрагментів черепного склепіння, рельєфом та розміром і товщиною уламків кінцівок) досліджені людські рештки виявилися досить подібними, що вказує на приналежність кісток одній особі. Непрямим підтвердженням цьому може служити й ідентичний колір фрагментів, які знаходилися у різних скупченнях кісток. Нижче наводимо опис цих матеріалів та результати дослідження.

Загалом кількість описаних фрагментів з цих заповнень становить більше 1639 одиниць (табл. 1, рис. 1). Після морфологічного визначення кісток стало очевидним, що вони знаходились у похованні не в анатомічному порядку, а в перемішаному стані, оскільки у кожній з пошарових вибірок були зафіксовані як фрагменти черепа, так і різних частин посткраніального скелету.

Рис. 1. Перепалені кісткові рештки з поховання на поселенні трипільської культури Мирогоща 15

Fig. 1. Cremated bones from the burial at the Trypillian settlement of Myrogoshcha 15

Таблиця 1. Кількість, розміри і маса фрагментів кісток з кремаційного поховання на поселенні Мирогоща 15

Table 1. Number, size and mass of cremated bone fragments from the settlement of Myrogoshcha 15

Одиниця (Units)	Категорії розмірів кісткових фрагментів (Bone fragment size categories) (Wahl 1982)					Загалом (Total)
Розмір (Size), мм (mm)	<15	16—25	26—35	36—45	>45	—
Кількість (Fragment count), од. (un.)	>1414	164	43	11	7	1639
Маса (Mass), г (g)	207	120	71	40	39	477

Загальна маса досліджених фрагментів становить 477 г. Згідно з експериментальними даними, отриманими при кремації в сучасних умовах, маса перепалених решток жіночого скелету в середньому дорівнює 1616 г, а чоловічого — 2284 г (McKinley 1994). Дослідники кремаційних поховань інколи використовують ці дані як допоміжні при визначенні статі похованої особи. Однак у випадку з трипільськими кремаціями навряд чи є коректним орієнтуватися на вагу кісткових решток

з експериментальних кремацій, враховуючи істотні відмінності технологічних умов і обставин спалення у давнину від сучасних.

Разом з тим, порівняння ваги решток експериментальної і трипільської кремації вказують на те, що до кремаційного поховання у Мирогощі потрапила лише невелика частина перепалених кісток. Решту, можливо, було повністю спалено до стану попелу, чи вона з інших причин виявилася недоступною для збору і поховання. Однак немає під-

Рис. 2. Фрагменти черепа й уламки зубів з кремаційного поховання на поселенні Мирогоща 15

Fig. 2. The fragments of the skull and teeth from the cremation burial of Myrogoshcha 15

Рис. 3. Уламки ребер з кремаційного поховання Мирогоща 15

Fig. 3. The fragments of ribs from the cremation burial of Myrogoshcha 15

Рис. 4. Уламки тазових кісток і хребців з кремаційного поховання на поселенні Мирогоща 15

Fig. 4. The fragments of pelvic bones and vertebrae from the cremation burial of Myrogoshcha 15

став і для припущення про вибіркового відбір певних кісток до «урни», оскільки поховані фрагменти репрезентують усі анатомічні відділи скелету людини. Ймовірно, що після кремації усі наявні рештки були зібрані і поховані.

У відсотковому відношенні фрагментів черепа було зафіксовано небагато — 1,5 % від загальної кількості кісткових фрагментів. Серед них вирізняються уламок правої частини лобної кістки з надорбітальним краєм, окремі фрагменти склепіння. Представлені також і уламки лицьового відділу — зокрема, фрагмент з альвеолою зуба. Однак, встановити, від нижньої чи верхньої щелепи він, неможливо. Збереглися також уламки зубів (рис. 2).

Ребра представлені понад 50-ма фрагментами, хребці — чотирма уламками відростків. Тазовий відділ репрезентований фрагментами кульшової западини (*acetabulum*) з ділянками півмісяцевої поверхні (*facies lunata*) та кісток з елементами вухоподібної поверхні (*facies auricularis*), які утворюють крижово-клубовий суглоб (рис. 3, 4).

Найбільший відсоток складають уламки верхніх та нижніх кінцівок. Серед них визначено фрагменти кісток верхніх кінцівок — уламки діафізу плечових кісток, один фрагмент проксимальної частини променевої кістки. Нижні кінцівки представлені фрагментами стегнової кістки (діафізна частина з шорсткою лінією *linea aspera*), а також уламками великої гомілкової кістки, серед яких фрагмент із переднім краєм та уламки діафізу. Також зафіксо-

Рис. 5. Фрагменти верхніх і нижніх кінцівок з кремаційного поховання Мирогоща 15

Fig. 5. The fragments of upper and lower limbs from the cremation burial of Myrogoshcha 15

вані окремі частини кистей та стоп, зокрема, уламки дистальних частин фаланг та проксимальних частин п'ясті / плесни (рис. 5).

За кольором кісток встановлено температуру поховального вогнища. Забарвлення кожного окремого фрагмента є однорідним, однак для різних відділів скелета воно варіює від світло-сірого до крейдоподібного і молочно-білого. За шкалою відтінків, температура вогнища в області черепа сягала 500—700 °C, грудної клітки — 700—900 °C. Температура горіння в області верхніх та нижніх кінцівок становила 600—900 °C (табл. 2). Загальна температура поховального вогнища визначається у межах 500—900 °C.

За ступенем приростання епіфізів, а також загальним розміром і товщиною кісток визначено, що людські рештки з цього поховання належать дорослій особі, вік якої визначається у межах *adultus*—*maturus*. Невеликі розміри і загальна грацильність кісток черепа та кінцівок дозволяє зробити припущення, що поховання належало жінці.

Кілька груп кісткових фрагментів людини зі слідами обпалення знаходилися на деякій відстані від посудин. Можливо, вони належали до цього самого поховання, але опинились у культурному шарі в результаті антропогенних чи тафономічних процесів. Зокрема, заповнення, яке лежало нижче нижньої посудини, включало дрібні уламки людських кісток.

Крім того, окремі знахідки людських та тваринних кісток траплялися у заповненні рову (квадрати 8—10 і 18—20) на глибині від 1,0 до 1,7 м. Серед них переважали фрагменти перепалених трубчастих кісток кінцівок людини, тут виявлено також один фрагмент людського черепа. Їх колір, як і в інших скупченнях, відповідає температурі спалення близько 700—900 °C. Найдрібніші фрагменти ідентифікувати не вдалося. Частину визначено як людські, інші потребують додаткового обстеження для визначення їх видової належності. Крім того, у кв. 8 (гл. 1,2—1,4 м) виявлені неспалені фауністичні кісткові рештки.

Висновки. У похованні знаходилися рештки жінки, яка померла у віці 25—45 років. Морфологічна ідентифікація 1639 фрагментів перепалених кісток, їх забарвлення та розміщення в «урні» да-

Таблиця 2. Температура горіння різних частин скелета, визначена за кольором кісткових фрагментів (п. 1, Мирогоща 15)

Table 2. The burning temperature of different parts of the skeleton, determined by the color of the bone fragments (burial 1, Myrogoshcha 15)

Відділи скелета (Parts of the skeleton)	T, °C (Walker, Miller 2008)
Мозковий відділ черепа (cranium cerebrale)	500—700
Лицьовий відділ черепа (cranium viscerale)	500—700
Хребтовий стовп (columna vertebrali)	700—900
Ребра, груди́на (ossa thoracis, costae)	700—900
Верхні кінцівки (ossa membri superioris)	600—900
Нижні кінцівки (ossa membri inferioris liberi)	600—900

ють можливість реконструювати окремі деталі цього поховального обряду.

За кольором кісткових фрагментів — від відтінків сірого до білого — визначено температурний режим кремації, який варіював у різних частинах ритуального вогнища. Температура в області розміщення голови становила 500—700 °C, а в місці знаходження кінцівок та скелету загалом вона коливалася від 600 до 900 °C. Загальна маса перепалених фрагментів у похованні становила 477 г. Морфологічною ідентифікацією кісток встановлено, що вміщені до «урни» фрагменти репрезентують усі відділи скелету людини. Отже, немає підстав для припущення про вибіркового підхід до відбору певних кісток до «урни». Схоже, після кремації були зібрані і поховані усі рештки, що мало символізувати поховання у «цілісному» стані. Вочевидь, цей ритуал супроводжувався жертвоприношенням свійських тварин або ж завершувався тризною, оскільки у заповненні рову знаходилися неспалені фауністичні рештки.

Щоб судити про те, чи виявлені антропологічним аналізом деталі поховального обряду були обов'язковою складовою традиційного ритуалу у пізньотрипільському суспільстві, чи вони є окремим випадком символічного вшанування покійної, необхідно провести аналогічні дослідження великого масиву кремаційних поховань трипільської культури.

Література

- Алексеев, В. П., Дебев, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Бардецький, А. Б., Вертелецький, Д. Ю., Бончковський, О. С., Пшибила, М., Потехіна, І. Д., Слободян, Т. І. 2018. *Звіт про результати археологічних досліджень укріпленого поселення трипільської культури етапу СII Мирогоща 15 Рівненської області 2017 року*. НА ІА НАН України, Доп. 28699.
- Бардецький, А. Б., Вертелецький, Д. Ю., Ткач, В. В. 2018. Укріплене поселення трипільської культури Мирогоща 15. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 214-216.
- Бардецький, А. Б., Вертелецький, Д. Ю. 2019. Дослідження укріпленого поселення трипільської культури етапу СII Мирогоща 15 у Дубенському районі Рівненської області. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 215-217.
- Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю. 2007. *Трипільська культура. Спогади про золотий вік*. Харків: Фоліо.
- Даниленко, В. М., Макаревич, М. Л. 1956 Червонохуторський могильник мідного віку з трупоспаленням. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 6, с. 92-98.
- Добровольская, М. В. 2010. К методике изучения материалов кремации. *Краткие сообщения института археологии*, 224, с. 85-97.
- Козловская, М. В. 1998. К вопросу о возможностях исследования кремированных костей. В: Бужилова, А. П., Козловская, М. В., Медникова, М. Б. (ред.). *Историческая экология человека. Методика биологических исследований*. Москва: ИА РАН, с. 174-182.
- Круц, В. О. 1968. Новый могильник софіївського типу біля с. Завалівки на Дніпрі. *Археологія*, 21, с. 126-130.
- Круц, В. А. 1977. *Поздне трипольские памятники среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка.
- Мовша, Т. 1964. Трипільське поховання в с. Цвіклівці. *Археологія*, XVI, с. 213-222.
- Позіховський, О. Л., Самолюк, В. 2008. Енеолітичний кремацийний могильник в околицях Острога на Західній Волині. *Археологія*, 1, с. 28-41.
- Потехіна, І. Д. 1999. *Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным*. Киев: ИА НАН Украины.
- Потехіна, І. Д., Слободян, Т. І. 2012а. Експертиза кремаций з Шестовиці. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 506-509.
- Потехіна, І. Д., Слободян, Т. І. 2012б. Звіт про антропологічну експертизу кремованих скелетних решток з некрополя Шестовиці. *Археологические исследования в Европе-гоине «Днепр» в 2011 г.*, с. 80-83.
- Потехіна, І. Д., Слободян, Т. І. 2013. Про населення давньоруської Шестовиці за матеріалами інгумацій та кремаций. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній світ, с. 237-246.
- Слободян, Т. І. 2014. Тілопальне поховання римського часу з Нового Яричева. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, 7, с. 173-183.
- Слободян, Т. І. 2017. Антропологічний аналіз тілопальних поховань (дослідження 2015—2016 рр.). *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 96-132.
- Слободян, Т. І. 2018. Можливості дослідження тілопальних поховань: біоархеологічні студії. *Археологія*, 2, с. 103-122.
- Bar-Yosef, O., Sillen, A. 1993. Implications of the New Accelerator Date of the Chared Skeletons from Kebara Cave (Mt Carmel). *Paleorient*, 19, p. 205-208.
- Boric, D., Raicevic, J., Stefanovic, S. 2009. Mesolithic Cremations as Elements of Secondary Mortuary Rites at Vlasac (Serbia). *Documenta Praehistorica*, XXXVI, p. 247-282.
- Buikstra, J., Ubelaker, D. 1999. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey, Research series, 44. Fayetteville; Burns.
- Brothwell, D. R. 1981. *Digging up Bones*. Third edition. Ithaca; New York: Cornell University.
- Dokládál, M. 1999. *Morfologie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob*. Acta Facultatis Medicae Universitatis Brunensis Masarykianae, 113. Brno.
- Grosskopf, B. 2004. *Leichenbrand: biologisches und kulturhistorisches Quellenmaterial zur Rekonstruktion vor- und frühgeschichtlicher Populationen und ihrer Funeralpraktiken*. Dissertation. Universität Leipzig, Leipzig.
- Hermann, B. 1988. Behandlung von Leichenbrand. In: Knussman, J., Reiner, H. *Antropologie-Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, 1, Teil Stuttgart; New York.
- Herrmann, B., Grupe, G., Hummel, S., Piepenbrink, H., Schutkowski, H. 1990. *Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden*. Berlin; Heidelberg; New York: Springer.
- Holck, P. 1997/2008. *Cremated bones. A Medical-Anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials*. Anatomical institute. University Oslo, 1C.
- Kosko, A., Videiko, M. 1995. Origins of Neolithic-Eneolithic cremation rites in Europe and Sofievka type rituals. *Baltic-Pontic Studies*, 3, p. 247-258.
- Krenzer, U. 2006. *Compendio de métodos antropológico forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico*. Ciudad de Guatemala, 1—7.
- McKinley, J. I. 1994. Bone Fragment Size in British Cremation Burials and its Implications for Pyre Technology and Ritual. *Journal of Archaeological Science*, 21, p. 339-342.
- Nikitin, A., Potekhina, I., Rohland, N., Mallick, S., Reich, D., Lillie, M. 2017. Mitochondrial DNA analysis of Eneolithic Trypillians from Ukraine reveals Neolithic farming genetic roots. *PLoS ONE*, 12 (2). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0172952>.
- Potechina, I. D. 2012. Wyniki analizy antropologicznej ciałopalnego pochowku z Mutyna. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 23, s. 175-177.
- Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D. 1987. *Neolithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Basin*. British Archaeological Reports International Series, 383. Oxford.
- Videiko, M. 1995. Field research, state of publication of sources and general position in the systematics of Tripolye Culture. *Baltic-Pontic Studies*, 3, p. 3-14.
- Walker, P., Miller, K., Richman, R. 2008. Time, temperature, and oxygen availability: an experimental study of the effects of environmental conditions on the color and organic content of cremated bone. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A., (eds.). *The analysis of burned human remains*. London: Elsevier, p. 129-135.
- Wahl, J. 1982. Leichenbranduntersuchungen. Ein Überblick über die Bearbeitungs und Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern. *Prähistorische Zeitschrift*, 57, s. 2-125.
- Webb, S. G., Edwards, P. S. 2002. The Natufian human skeletal remains from Wadi Hammeh 27 (Jordan). *Paleorient*, 28, p. 103-124.
- Wilk, S., Szczepanek, A. 2017. The first cremation traces in the Eneolithic period north of the Carpathian Mountains. *Sprawozdania Archeologiczne*, 69, p. 353-372.

И. Д. Потехина,
Т. И. Слободян

Трипольские кремационные погребения на территории Украины: первая антропологическая экспертиза

Открытие на территории Украины значительного массива кремационных погребений трипольской культуры, общий обзор которых приводится в данной работе, требует комплексного подхода к анализу этого важного источника, который еще остается не исследованным антропологическими методами. Первой попыткой антропологического анализа трипольских кремаций с территории Украины являются представленные в этой работе результаты изучения костных остатков из «урнового» погребения на укрепленном поселении Мирогоща 15 этапа СІІ трипольской культуры.

Поселение находится на Волынской возвышенности (Дубенский р-н, Ровенская обл.). В 2017 А. Бардецкий и Д. Вертелецкий исследовали сегмент оборонного рва. Трипольское погребение обнаружено в северной части этого рва на глубине 1,75 м. Кремированные кости находились между фрагментами двух мисок, сложенных друг на друга, и рядом с ними. Радиоуглеродным датированием кости животного установлена дата 4450 ± 35 гг. до н. э., ее калиброванное значение составляет 3337—2939 гг. до н. э. (OxCal v.4.2.3). Аналоги исследованному трипольскому погребению пока неизвестны.

Согласно результатам антропологической экспертизы, пережженные костные останки (более 1639 фрагментов) принадлежали женщине, которая умерла в возрасте 25—45 лет. Морфологическая идентификация исследованных фрагментов, их окраска и размещение в «урне» позволили реконструировать некоторые детали этого погребального обряда.

По цвету костных фрагментов — от оттенков серого до белого — определен температурный режим кремации, который варьировал в разных частях ритуального костра. Температура в области размещения головы составляла 500—700 °C, а в месте нахождения конечностей и скелета в целом она колебалась от 600 до 900 °C. Общая масса пережженных фрагментов в погребении составила 477 г. Морфологической идентификацией установлено, что помещенные в «урну» фрагменты представляют все отделы скелета человека. Вероятно, после кремации все доступные остатки были собраны и захоронены, что должно символизировать погребение в «целостном» состоянии. Очевидно, этот ритуал сопровождался жертвоприношением домашних животных или завершался тризной, поскольку в заполнении рва находились необожженные фаунистические остатки.

Чтобы судить о том, были ли выявленные детали обязательной составляющей погребального ритуала в позднетрипольском обществе, необходимо провести аналогичные исследования большого массива кремационных погребений трипольской культуры.

Ключевые слова: Трипольская культура, этап СІІ, поселения, кремационное погребение, антропологическая экспертиза.

I. Potekhina, T. Slobodian

Cremated burials of Trypillia culture in Ukraine: The first anthropological analysis

A general overview of the discovery of a significant number of Trypillia culture cremation burials in Ukraine is presented. It is argued that a comprehensive approach to the analysis of this important resource is necessitated, as these remains have not previously been studied using anthropological methods. This paper presents the first results of the anthropological analysis of the Trypillia culture cremation from the «urn» grave at the fortified settlement of Myrogoshcha 15, which is dated to stage CII of the Trypillia culture.

The Myrogoshcha 15 settlement is located on the Volyn Upland (Dubno district, Rivne region). In 2017 A. Bardetsky and D. Verteletsky excavated a segment of the moat defenses. The Trypillian burial was discovered in the northern part of the moat at a depth of 1.75 m. The cremated bones were located both between, and in close proximity to, the fragmentary remains of two bowls that were stacked on top of each other. A date of 4450 ± 35 BP (Poz-100649) was established by radiocarbon dating of an associated animal bone fragment. This date calibrates to 3337—2939 BC (OxCal v.4.2.3). Direct analogies to this particular Trypillian burial are unknown.

According to the results of the anthropological examination, the burned bone remains (more than 1639 fragments) belonged to a female who died between 25—45 years of age. The morphological identification of the fragments, their color, and placement in the urn made it possible to reconstruct some details of this funeral rite.

On the basis of the color of the bone fragments — which varied from shades of gray to white — the temperature regime of the cremation was determined. This clearly varied in different parts of the ritual fire. The temperature in the head area was 500 to 700 °C, and in the location of the limbs and skeleton as a whole, it ranged from 600 to 900 °C. The total mass of burnt fragments in the burial was 477 g. Morphological identification showed that the fragments placed in the urn represent all sections of the human skeleton. This observation indicates that there is no reason to assume that a selective approach to the placement of the bones in the urn was followed. It appears that, after cremation, all available remains were collected and buried; which symbolizes burial in a «holistic» state. Obviously, this ritual was accompanied by the sacrifice of domestic animals, or culminated in a funeral feast, as unburnt faunal remains were recovered from the fill of the moat.

In order to determine whether the details that have been identified were an obligatory component of funeral rituals in Late Trypillian society it is clearly necessary to conduct similar studies of a larger selection of cremation burials from the Trypillia culture.

Keywords: Trypillia culture, stage CII, settlement, cremation burial, anthropological expertise.

ПОТЕХІНА Інна Дмитрівна, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

POTEKHINA Inna, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhgradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
potekhina_inna@iananu.org.ua.

СЛОБОДЯН Тетяна Іванівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

SLOBODIAN Tetiana, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhgradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
tanya_slobodyan@ukr.net.